

Orta asyr türkmenleriniň arasynda aňtawçylyk ulgamy we onuň ýola goýluşy

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Orta asyr türkmenleriniň arasynda aňtawçylyk ulgamy we onuň ýola goýluşy ORTA ASYR TÜRKMENLERINIŇ ARASYNDA AŇTAWÇYLYK ULGAMY WE ONUŇ ÝOLA GOÝLUŞY

Ýüz gezek söweşip, ýüzünde-de ýeňiş gazanmak iň ýokarky dereje däldir, has gowusy keseki goşunyny söweşmän boýun egdirmekdir(1).

Türkmenler müňlerçe ýyllaryň dowamynda özleriniň söweş tälimlerini kämilleşdirip gelipdirler. Bu ırkinsiz zägmet söweşleriň köpüsinde ýeňiş gazanmaga ýardam edipdir. Söweşlerde we täze ýerleri basyp almaga aňtawçylaryň maglumatlarynyň uly ähmiýeti bolupdyr.

Biz türkmenleriň aňtawçylyk gurluşyny şertleýin iki sany ugra bölüp bileris.

1. Aňtawçy goşun.
2. Garşylykly we gizlin aňtawçylyk.

Aňtawçy goşun gerek ýerinde hem dozoryň işini, hemem özbaşdak harby tabşyryklary ýerine ýetiripdir.

Dozorda 400-den 1000 adama çenli esger bolupdyr (esger sany harby herekediň görümüne laýyklykda goýlupdyr). Bu goşun bölümü esasy goşundan iki günlük at ýoly bolan uzaklykda gidipdir. Onuň wezipesi duşmanyň ähli hereketlerini esasy goşuna öz wagtynda habar bermekden, ikinji urgyny öz üstüne almakdan we basan ýerlerindäki obadyr şäherleriň, galalaryň we ş.m. ýasaýan nokatlarynyň, howdanlarynyň ýerleşýän ýerini bellige almakdan ybarat bolupdyr. Aňtawçylar baran ýerleri barada doly maglumat almagy we dürli ýagdaýlardan baş alyp

çykmagy başarypdyrlar. Käwagt aňtawçy bölümler öñünden çykan kiçiräk şäherleri basyp alypdyrlar, duşmany aldamak üçin ýalandan gep-gürrüň ýaýradypyrlar, duşmanyň tylýnda howsala döredipdirler, gjelerine duşmanyň esasy goşunyna hüjüm edip, olaryň azyklaryny olja alypdyrlar. Aňtawçylar habar beriş ulgamyny gowy ýola goýup, harby herekediň üstünlikli amala aşmagyna uly goşant goşupdyrlar(2).

Rim şahyry Owidiý Naszon özüniň »Gaýgylı elegiýasynda» sarmatlaryň (türkmenleriň ata-babalary) aňtawçylyk edişi barada şeýle diýýär: »Minaradan »Duşman gelýär» diýen sesi eşidenimizde, ellerimizi sandyradyp harby geýimlerimizi geýerdik. Duşmanyň ýagdyrýan awuly oklary, gazaba münen aňtawçynyň galanyň diwarynyň ugrı bilen atyny sürüp gelşi inimizi tikenekledip, howsala salardy»(3).

Türkmenlerde »Aňtawçy goşunyň» uly ähmiýetiniň bolandygy barada Mübärekşa-da özüniň harby traktatynda durup geçýär. Ol bu meselä bagışlap, tutuş bir baby ýazypdyr (14-nji bap, »Dozorlaryň (talayýa), jansyzlaryň (jasusan), habar getirijileriň (munabbehiýen) ugradylyşy hakynda»). Şol ýerde şeýle setirler bar: »Ýörite tabşyryk bilen ugradylan esgerleriň ýyndam, dürli synaglardan geçirilen, sarç bolmadyk esgerleriň ýyndam, dürli synaglardan geçirilen, sarç bolmadyk we toýnaklary güýçli atlary bolmaly. Olar islendik ýagdaýda söweşmekden gaça durmalydyr. Onuň ýanynda artykmaç ýuki bolmaly däldir. Ýanynda diňe azygy, suwy we ýeňil ýaragy bolmalydyr. Dozorlaryň san taýdan az ýa-da köp bolmagyna garamazdan, durmuş tejribesi bolan, köpi gören we hüsgär başutany bolmaly...». Olar hiç mahal ýaýraň hatar bilen hereket etmeýärler. Dozorlar bir görseň depelere dyrmaşýarlar, bir görseňem atly, bir görseň bolsa pyýada ýoreýärler. Olar duşmany gören wagtlary, biri-birine sessiz duýduryp, tozan turuzman şol ýerden uzaklaşýarlar. Töwerekdäki ýagdaýdan habardar bolar ýaly öñden bir-i ki sany hüsgär nökeri ugradýarlar. Dozor goşunyň düslän ýerinden 2 ýa-da 3 parsah uzaklykda (1 parsah takmynan 6-7 km □ Ö. G.), saga çepe, öne-yza hereket gezýär. Ol hiç wagt bir ýerde durmaýar. Dozor duşmanynyň ýagdaýyny bilmek üçin çar tarapa aýlanyp çykýar.

Çaknyşyk ýuze çykan wagty, olaryň saýlama goşun bilen ýüzbe-ýüz bolandygyny aýdyp, ýalan sözlemegiň ýa-da ulalmagyň geregi ýok. Dozora humarly içgileri içmek, duşman bilen artykmaç gürrüň etmek gadagandyr. Barlaga ugradylan nöker duşmana ynandyryjy sözleri aýtmagy we cynaberimsiz söz bermegi başarmalydyr. Möhüm bir işi amala aşyrmaga çalt heteket edýän 400 sany saýlama esgeri ibermek has göwnejaýdyr. Bu toparyň sözi geçýän, buýrukrary dessine ýerine ýetirilýän, agzybirligi saklap bilyän baştutany ýa-da emiri bolupdyr. Olar, ýagny baştutanlar beýik depäniň üstünde düsläp, saýlama nökerlerini saga, çepe ugradýan ekenler. Aňtawçylar günorta we ertirlik naharlaryny ikä bölünip iýipdirler. Birinji bölek çörek iýen wagty beýleki bölek olara göz-gulak bolupdyr. Namaz wagtlary nökerler yüz-yüzden bölünip, biri-birlerini gorapdyrlar. Olar nirä barsalar, eserdeňlik bilen hereket edipdirler. Yaşaýys nokatlarynyň üstünden geçmeli bolanda, hiç kimiň göwnüne degmändirler. Ýagny gerek bolan zatlaryny zor bilen däl-de, puluny töläp alypdyrlar. Olar özlerini ýerli halkyň agzasy hökmünde görkezmegi gowy görüpdirler. Ýerli yaşaýylardan ugur-ýol soramakçy bolanlarynda, »Biz ho-ol ilerki obadan, pylan ýerde ýer bölüp beripdirler welin, nädip baryp bolarka» diýip, olara mylaýymlyk bilen yüzlenipdirler. Garyp-gasarlar bilen köne dostlar ýaly geleşipdirler. Aňtawçylar işleriniň şowly bitmegi üçin Alladan dileg edipdirler we namazlaryny sypdyrman, öz wagtynda okapdyrlar. Ugradylan ýerlerinde gurbatlarynyň çatdygyndan ýağşylyk etmäge çalşypdyrlar. Eger işleri şowuna bolmasa, duzaga düşmezlik üçin yzlaryna dolanypdyrlar. Golaý-goltumda dag bar bolsa, dagyň etegini syryp yzlaryna gaýdypdyrlar. Depä çykan wagtlary hüsgärlik bilen hereket edipdirler(4).

Görüşümüz ýaly, orta asyrlardaky aňtawçy goşundan edilýän talaplaryň häzirki zamandakydan onçakly tapawudy ýok. Diňe ulag serişdeleri, aragatnaşyk we ýarag babatda tapawutlanýar. Türkmenler iň ökde aňtawçy hasaplanypdyr. Gündogaryň hökümdarlarynyň goşunlarynda olara aýratyn hukuklar berlipdir. Beýik Mogol imperiyasyny döreden Babyr (1483-1530) Hindistana ýöriş eden wagty, onuň goşunynda ýörite türkmen bölümî hem

bolupdyr. Olaryň hemiše goşunynyň öňünden gidendigi aýdýar. Babyr özuniň olmez-ýitmez eserinde aňtawa ugradylan türkmen harby ýolbaşçysy Rüstem Türkmen hakynda durup geçýär(5). Rüstemiň ilki hökümdary goraýan ýörite janpenalaryň baştutany bolandygy, soňra bolsa goşunyň sag ganatynyň goşunbaşysy bellenendigi aýdylýar(6).

Türkmen şadessanlarynda-da aňtawçy goşun barada durlup geçirilýär. »Oguznamada» Oguz hanyň Yraga ýöriş etmänkä, 200 sany atlyny saýlap, olara şol ýeriň ýagdaýy barada maglumat toplamagy tabşyrandygyny, galalara, berkitmelere aýratyn üns bermekligi we esasy goşundan gaça durmagy tabşyrandygyny beýan edilýär. Ol: »Eger şol ýerde kiçiräk obalar duş gelse, olary basyp alyň, emma uly şäherlere ýa-da goragly ýerlere cozmaň» diýär(7).

Görüşümüz ýaly, öňümüzde özbaşdak harby tabşyrygy ýerine ýetirýän adaty aňtawçylyk we ýumrujy goşun bölümü janlanýar. Bular ýaly aňtawçylyk we ýumrujy goşun bölümü janlanýar. Bular ýaly aňtawçy goşun bölümleri diňe bir aňtawçylyk bilen meşgullanman, ýerli halkyň arasynda howsalaly ýagdaýy döretmegi-de başarıypdyrlar. Olar oslagsyz ýagdaýda duşmanyň berkitmesine çözup, aldym-berdime salypdyrlar. Goşunbaşylar aňtawçylardan maglumat alonsoňlar, ýesir alınan »dillerden» sorag edipdirler. Meselem, şadessanda Oguz han »ýesirlerden Rum diýarynyň we Franklaryň goşunlarynyň güýji, ýasaýan ýerleri barada maglumat alandan soňra, şol ýerleri nädip boýun egdirip boljakdygyny sorapdyr»(8).

Türkmenlerde ýörite aňtaw bölümü döredilipdir. Olar söweşden öñ daş-toweregi, söweşiň boljak ýerini, duşmanyň ýaraglanyşyny, goşunyny, söweş usullaryny, taýýarlygyny we ş.m. öwrenipdirler. Belli hytaý harby alymy Sun U özuniň biziň eýýamymyzdan öñ VI asyrda ýazan »Sunszy» (Söweş sungaty) diýen traktadynda jansyzlary ulanmagyň anyk ýollarynyň ulgamy barada ilkinji bolup beýan edipdir. Ol eseriň »Jansyzlary ulanmak» diýen 14-nji babynda, serkerdeleriň öz adamlaryndan duşmanyň takyk ýagdaýy barada anyk maglumatlar alandan soňra, söweşde üstün çykandyklaryny we goşunlary boýun egdirendiklerini ýazýar(9). Sun jansyzlaryň 5 sany görnüşiniň bardygyny aýdýar:

1. Yerliler (şol töwerekde ýasaýan adamlar);
2. İçerki jansyzlar (garşıdaşy döwletiň wezipeli ýerlerinde oturan adamlar);
3. »Iki ýüzlüler» (duşmanyň jansyzlaryny özlerine garşı ulanýanlar);
4. Gaýdyp gelmeýänler (duşmany nädogry maglumat bilen ynandyrmak üçin ýörite ugradylanlar);
5. Yzyna gelýänler (maglumat getirýän jansyzlar) (10).

Sun U: »Pähimliligiň iň kämil derejesine eýe bolman, jansyzlary ulanyp bilmersiň, adalatly we adamkärçilikli bolman, jansyzlara täsir edip bolmaz, düşünjeli bolmasaň, aňtawçylaryň getirýän habarlarynyň düýp manysyna düşünmersiň. Muňa akyl ýetirmek mümkün däl... Emma şeýle-de bolsa, jansyzlaryň ulanylmaýan ýeri ýokdur» diýýär(11).

Sun U-nyň öz işinde goňşularы bolan hunlaryň, usunlaryň we massagetleriň tejribesinden peýdalanandygy jedelsizdir. Aňtawçy jansyzlaryň kömegi bilen duşmanyň düzen harby meýilnamalaryny öňünden görmek, harby we syýasy göcumlerini saldarlamak, käwagt bolsa, duşmanyň güýjüni we ýagdaýyny doly bilip, garşılykly meýilnama düzmek başardypdyr. Duşmanyň uzak döwre niyetlenen meýilnamasyny öňünden görüp, oña garşı duzak gurupdyrlar. Muny »strategema» diýip atlandyrypdyrlar(12).

Gadymy grek taryhcysy Poliýen özüniň »Strategemalarynda» (Harby hilegärlik) ýerli dessanlaryň gahrymanyna öwrelen saklaryň atbakary Sarygyň (Syragyň) hilegärligi barada şeýle ýazýar:

Dariý Turan taýpalarynyň üstüne ýörişe çykan wagty (gürrün ahemeni patyşasy Dariniň b.e.önüki 515-nji ýyldaky ýörişi hakda barýar), Saryk saklaryň patyşalary Sakesfaryň, Omargyň we Tomirisiniň ýanyна baryp, eger özüniň maşgalasyny eklemäge söz berseler, olara kömek edip biljekdigini aýdypdyr. Olar atbakaryň çagalaryny eklejekdiklerine söz beripdirler. Saryk gulagyny, burnunu kesip, Dariniň huzuryna barýar we oña özünü garyndaşlarynyň maýyp edip taşlandyklaryny aýdýar. Ol özüniň pars goşunlaryny Turanyň merkezine äkitjekdigine söz berip aldaýar. Dariý Sarygyň sözlerine ynanyp, ýörişe çykýar. Olar

uzak wagtlap çölüň içinden ýöreýärler. Goşunyň ähli suw gory we azygy guitarýar. Emma çägeden ybarat, suwsyz we boş çölüň aňyrsy görünmeýär. Şeýlelikde, Sarygyň piriminiň üsti açylýar. Şonda pars goşunbaşylaryndan biri Sarykdan: »Beýik patyşamyzy aldamaga, aňyrsy-bärsi görünmeýän agyr goşuny guş uçmaýan, janly-jandar görünmeýän, bir girseň çykylmaýan bu suwsuz çölüň içi bilen alyp gitmäge haýsy güýç saňa itergi berdi» diýip sorapdyr(13).

Saryk (Syrak) başyny dik tutup, öz halkyny basybalyjylardan halas etmek üçin bu ýola baş urandygyny aýdýar. Ony jezalandyryp öldürýärler. Emma Dariniň goşuny suwsuzlykdan ýaňa tapdan düşyär. Parslar tötänden ýagan ýagşyň kömegin bilen özlerine gorluk suw edinýärler we ölümiň öňünde Baktr derýasynyň (Amyderýanyň) kenaryna barýarlar(14).

Ylmy barlagçy D.Kşibekow saklarda gulak kesmek däbi temmi bermegiň bir görnüşi hasaplanandygyny, Dariniň gulagy we burny kesilen Sarygyň sözlerine ynanmagynyň sebäbininiň şondan gelip çykýandygyny belleýär(15).

Meniň pikirimçe, ýagdaý düýbünden başgaçarak bolmaly. Sak türkmenleriniň we hunlaryň ata-babalary ogurlygy iň agyr jenaýat hasaplapyrlar. Olar ogurluk eden adamyň gulaklaryny kesip, obadan kowup goýberipdirler. Maşgalasyny bolsa gula, gyrnaga öwrüpdirler. Sarygyň bu wakadan has öñræk jenaýat iş edip, kowum-garyndaşlary tarapyndan kowlan bolmagy mümkün. Ol öz maşgalasyny gulçulykdan azat etmek we eden etmişini ýuwmak maksady bilen duşmana garşıy bu aýgytly ädimi äden bolmaly. Saklaryň patyşalary Sarygyň çagalaryny eklemegi öz üstlerine alyp, ony parslaryň düşleýän ýerine ugradýarlar. Dariý atbakaryň gulaklarynyň we burnunyň kesikdigini görüp, onuň näletlenen adamdygyny bilse-de, sözlerine ynanýar. Megerem, bular ýaly wakalar, soňra özüniň epik görnüşine eýe bolan bolmaly.

Milady ýyl hasaby bilen 58-64-nji ýyllarda Rim-Parfiýa söweşine gatnaşan harby serkerde Ýuliý Frontin hem özüniň »Strategema» diýen eserinde parfiýalylaryň jansyzlardan peýdalananandygy hakynda agzap geçýär. Ol Rim goşunynda parfiýalylaryň kirrestiýaly Farney atly bir içalysynyň

bolandygyny ýazýar. Eserde »...biziň bilen dostsyran bolup, rimlileriň arasynda bolýan ähli zatlary parfiýalylara ýetirýärdi» diýilýär(16).

Awar türklerine garşy göreşen Wizantiýanyň imperatory Mawrikiý (582-602) bu babatda şeýle diýilýär: Birnäçeleri duşmandan san taýdan artykmaçlygyň bolsa, gözsüz batyrlyk görkezseň we naýzadyr gylyç bilen garpyşsaň söweşi gazanyp bolýandyr öydýärler. Olar harby ugurdan tejribäniň we harby tälimiň gerekdigini welin unudýarlar. Eger sen tejribeli bolsaň, aňtawçylyk işlerini dogry ýola goýsaň, açık söweşe girmänem, duşmany boýun egdirip bolýar. Munuň üçin duşmanyň nirede ýerleşýändigini, haçan söweşe çykjakdygyny we oslagsyz çykaýjak ýerlerini bilmek gerek»(17).

Ýokarda belleýsimiz ýaly, gadymy döwürlerde-de, orta asyrlarda-da Gündogaryň we Günbataryň ähli goşunlary aňtawçylyga uly ähmiýet beripdirler, içalyçylygy gitdigiçe ösdüripdirler. Bu barada turkmenleriň »Görogly» şadessanynda-da durlup geçilýär. Onuň »Kyrkmüňler» şahasynda Görogly duşmanyň sanyny bilmek üçin hyzmatkär sypatyna girýär we baş serkerdäniň ýanyна çenli özünü tanatman barmagy başarıyar(18). Seljuk turkmenleriniň beýik weziri Nyzamylmulk özuniň »Döwlet dolandyrylyşy hakyndaky kitabynda» içalyçylyga ýörite bir baby bagışlaýar (13-nji bap. Içalylaryň ugradylyşy, döwletiň bähbidi we halkyň abadan ýasaýşy). Bapda şeýle diýilýär: »Jansyzlary täjirleriň, derwüşleriň, sopularyň, derman serişdelerini satýanlaryň we gedaýlaryň sypatynnda ähli ýerlere yzygiderli ugradyp durmaly. Goý, olar hiç zat gizlin galmas ýaly, ähli gören, eşiden zatlaryny habar berip dursunlar. Şeýle edilse, islendik ýuze çykan wakadan baş alyp çykmaga ýagdaý döreýär. Ýerli ýolbaşçylaryň, emeldarlaryň, emirleriň we ş.m. hökümdara boýun egmän, oňa duşman hökmünde garap, ýamanlyk eden wagtlary az bolmandyr. Şonda jansyz ýagdaýy hökümdara ýetiripdir. Hökümdar bolsa duýdansyz goşun çekip olaryň üstünü basypdyr we ählisini tussag edip, niýetlerini puja çykarypdyr. Ýa-da keseki ýurduň hökümdarynyň goşun çekip gelýändigini öňünden duýdurypdyrlar. Bu ýagdaýda hökümdaryň ýagyny yzyna serpikdirmek üçin taýýarlyk görmäge wagty

bolupdyr»(19).

Keseki ýurtlara ýörite tabşyryk bilen ugradylýan ilçileriňem içalyçylyk edendigini bellemegimiz gerek. Nyzamylmulk bu barada şeýle diýýär: »Hökümdarlar biri-birleriniň üstüne ilçileri, diňe bir şertnama baglaşmak ýa-da möhüm meseläni çözmek üçin ugratman, eýsem, ýüzlerce gizlin we ownuk zatlary bilmek üçinem ýollapdyrlar. Meselem, olar keseki döwletiň ýollary, geçelgeleri, derýalary, dereleri, agyz suwlarynyň ýagdaýy, goşunynyň geçip biläýjek ýerleri, nirelerde ot-çöpüň bardygy we ýokdugy, haýsy emeldaryň nirede ýerleşýändigi, patyşanyň goşunynyň ýagdaýynyň nähilidigi, sanynyň näcedigi, ýaraglary we onuň sany, hökümdaryň myhman kabul edişi, ýygnak geçirisi, oturup-turşy, awa gidişi, »çowgan» oýnaýşy, gylyk-häsiýeti, durmuşy, haýyr-sahawatlylygy, hüsgärligi, dürli meselelerden baş alyp çykyşy, aýlyk, günlük töleýşi, adalatly we adalatsyz hereketi we ş.m. barada gyzyklanypdyrlar.

Şeýle hem, hökümdaryň garrydygy ýa-da ýasdyygы, alymdygы ýa-da nadandygy, ýurdunyň çağşaýandygy ýa-da gülläp ösýändigi, goşunynyň ondan göwnüniň hoşdygy ýa-da däldigi, halkynyň baý ýa-da garypdygy, onuň döwlet işlerini alyp barşy, wepaly weziriniň bardygy ýa-da ýokdugy, dindarlygy, köşgünüň ýagdaýy, tejribeli, öz işine ökde esgerleriniň köpdüğü ýa-da azdygy, alymlarynyň, akyldarlarynyň düşünjelidigi ýa-da däldigi, olaryň nämäni ýigrenip, nämäni gowy görýändikleri, patyşanyň şerap içen wagty şadyýandygy ýa-da däldigi, onuň gulamlaryny ýa-da aýallaryň ýanynda bolmagy gowy görýändigi barada maglumat topalapdyrlar. Eger ilçiler hökümdaryň garşysyna duşmançylykly hereketi ýüreklerine düwseler, onda onuň alyp barýan işlerine garşy çäre görüpdirler, gowy hem-de erbet taraplaryny saldarlap görüpdirler»(20).

Bular ýaly tabşyryklar Ýewropanyň hem-de Aziýanyň ähli ilçilerine berlipdir. Meselem, Wenesiyanyň senaty öz ilçisi Kateriony Dzenony Akgoýunly türkmenleriň döwletine (XV asyr) ýollamakçy bolanda, şu aşakdaky gizlin tabşyrygy beripdir: »...Bu hökümdaryň (Uzyn Hasan Türkmeniň Ə. G.) gujur-gaýraty, ýaşy, saglygy, düşünjesi we onuň döwleti, geografik ýerleşishi, girdejisi, goşuny, döwlet serhedi, şeýle hem, öz möhüm

hasaplan beýleki zatlaryň barada doly maglumat alyp gel. Yzyňa dolanaňda, hemmetaraplaýyn derňelen gowy maglumatlaryň bolsun»(21).

Taryhy çeşmelerde türkmenleriň garaşylmadyk ýerden duýdansyz peýda bolýandyklary barada köp agzalýar. Şol bir wagtyň özünde hem, duşmanyň türkmenleriň sany, söweş täri barada hiç zat bilmän galýandyklary we türkmen serdarlarynyň duşmanyň ýerlerini özlerinden gowy bilip haýran galdyrandyklary barada aýdylýar.

Orta asyrlarda ýaşan taryhçy Ahmet al-Kalkaşandy »Kätipçilik sungatyny bilmeýänler üçin gollanma» atly ensiklopedik eserinde Müsürdäki memluk türkmenleriniň aňtawçylyk işleri barada gyzykly maglumatlar berýär. Onuň aýtmagyna görä, aňtawçylyk işleri barada gyzykly maglumatlar berýär. Onuň aýtmagyna görä, aňtawçylyk gullugy döwlet diwanbaşysyna tabşyrylypdyr. Diwanbaşy diňe bir diwandan geçýän iş kagylaryna gözegçilik etmek bilen çäklenmän, eýsem, soltanyň resmi hatlaryna-da, poçta işlerine-de, Mekgä we Medinä gidýän hajylaryň işlerine-de seredipdir. Ol diwanbaşylyk bilen bir hatarda gizlin gullugyň başlygy wezipesini ýerine ýetiripdir hem-de onuň düzümindäkilere gözegçilik edipdir. Bu wezipä »Katib as-sirr» (syr kätibi) ýa-da »katim as sirr» (Syr saklaýy kätip) diýip at beripdirler. Syr saklaýy kätiplik üçin akyllı, mekir, ynamdar, dogry sözli, duşmanyň däbini, hüý-häsiýetini we dilini bilýän içäylary saýlap alypdyrlar. Diwanbaşy ähli jansyzlary ýüzünden tanap, olary gerekli ýerlere tabşyryk bilen ugradypdyr. Kesekiler tarapyndan hakyna tutulmaz ýaly, gizlin işiň üsti açylan wagty syrlaryny paş etmez ýaly, içäylar bilen ýörite terbiyeçilik işleri yzygiderli geçirilipdir. Syr saklaýy kätip öz elindäki işgärler bilen hemise sypaýyçylykly bolupdyr. Ol gödek bir ýalňşlyk ýüze çykaýsa-da, sowukganlylygy elden bermändir. İçalynyň zähmetiniň sahylyk bilen sylagyny ýetiripdirler. Jansyz duşman goşunynyň arasynda bolup ýörkä, onuň çagalalary döwlet tarapyndan eklenipdir. Eger içäly öldürilse, onda syr saklaýy kätip onuň mirasdüşerlerine elinden gelyän kömegini gaýgyrmandyr»(22).

Al-Kalkaşandy: »Hiç kimiň öz ýurduny, öz goşunyny duşmanyň içäylaryndan goramaga güýji ýetmez» diýip belleýär. Şeýle-de bolsa, içäylardan goranmak üçin birnäçe çäreler görlendigini, ýagny esasy döwlet edaralarynda diñe muslimanlaryň işländigini, bir sebitden ýygnanan adamlardan goşun bölüminini döredilmändigini, çaparlaryň doly barlagdan geçirilip, ynamdarlygyna göz ýetirilendigini nygtáyar.

Memluk goşunynyň aglabasy oguz türkmenlerinden we gypjaklardan ybarat bolupdyr. Aýratynam, olar üsti açylan içäylary özlerine çekmeklige uly üns beripdirler(23).

Sun U duşmanyň jansyzlaryny öz tarapyňa nädip çekmelidigi hakynda şeýle ýazýar: »Biziň garşymyza işlemäge gelen duşmanyň içäylaryny içimizden aňtap tapmak gerek. Olaryň ugruny tapda, özüne çek. Hiç ýanyňdan aýyrma. Netijede, sen iki esse köp jansyz edinen ýaly bolarsyň. Iki esse köp peýda görersiň. Çünkü sen olardan alan maglumatlaryň esasynda, keseki ýurduň içinden we töwereginden içäly edinip bilersiň. Olardan alan maglumatlaryň kömegini bilen seniň gitse gelmeýän jansyzlaryň duşmany aldap, ýalan habarlary ýaýradyp bilerler. Olaryň kömegini bilen yzyna gaýdyp barýan jansyzlary-da peýdalanylý bolar. Gerek ýerinde ...iki taraplaýyn işleýän jansyzlara zadyňy gaýgyrman jomartlyk etmelidir»(24).

XIV-XV asyrlarda türkmenler aňtawçylygyň ähli döwrebap tärlerini we garşylykly aňtawçylygy gowy bilipdirler.

Şeýle hem olar ikiýüzli içäylary ulanyp, duşmany aldamagy we ýalan maglumat ýaýratmagy başarypdyrlar(25).

Ähli gizlin habarlar täjirleriň ýa-da Müsürde giňden ulanylan kepderi poçtalarynyň kömegini bilen »Syr kätibine» ýetirilipdir. İş kagylarynyň köpüsü şifre (belgä) salnypdyr. Gündogarda-da, Günbatarda-da gizlin ýazgylara aýratyn üns berlendigini bellemegimiz gerek. Gadymy döwrüň harby nazaryyet işgäri Eney (b.e.önü IV a.) traktatynyň ýazgysynyň on iki göterimini gizlin aragatnaşyklaryň serişdelerine bagışlapdyr. Gizlin ýazgylar bilen meşgullanmak Eneyiň iň gowy görýän işi bolupdyr. Ol Gündogaryň hem Günbataryň aňtawçylyk tejribelerini deňeşdirip, öz tärini saýlap tapypdyr(26). Elbetde, gizlin habarlary äkitmegiň iň ýeñil usuly ony bildirmän, gizlin ýetirmekden we

şifre salmakdan ybaratdyr. Türkmenleriň ata-babalarynyň ösen aňtawçylyk gullugynyň we özlerine mahsus bolan gizlin ýazgylarynyň bolandygyna şek-şübhe ýokdur. Gizlin ýazgylaryň orta asyrlarda kämillik derejesine ýetendigini-de aýdýarlar. Al-Kalkaşandy şifrli ýazgylaryň birnäçe ugurlarynyň bolandygyny beýan edýär. Meselem, ol süýt bilen ýazylan ýazgynyň şemiň ýalnyna ýüze çykýandygyny (muňa, sogan şiresi bilen ýazylan ýazgylaram girýär), mis kuporusy bilen ýazylan ýazgyny bolsa suw goşulan hoz syýasynyň kömegini bilen okap bolýandygyny aýdýar. Başga-da birnäçe haýran galdyryjy usullar bolupdyr. Muňa mysal edip, arap elipbiýindäki harplaryň beýleki halkalaryň ullanýan harplary bilen üýtgedilişini görkezmek bolýar (bu ýerde türk, mongol, ermeni, pars, ýewropa, grek, latyn we ş.m. elipbiýleri göz öñünde tutulýar.) Gizlin ýazgylaryň görnüşleriniň içinde tersine okamak (meselem, Muhammet adynyň Temmahum ýazylyşy) ýa-da harplary sanlar bilen üýtgetmek (meselem, Muhammet=40+8+40+4) ýaly usullar has hem özüne çekijidir. Şeýle hem, her bir arap harpy üçin adamyň, ýurduň, haýwanyň, ösümligiň we ş.m. zatlaryň atlaryny aňladýan ýörite gizlin belgi (kod) bolupdyr(27). Etnolog Ý.M.Botýakow XIX asyrda hem-de XX asyryň başlarynda ýaşan türkmenleriň alyp baran aňtawçylyk işleri barada diýseň gyzykly maglumatlary berýär. Onuň ýol ýazgylarynda Türkmenistandaky türkmenlerde aňtawçylaryň üç sany görnüşiniň bolandygy aýdylýar.

1. Sakçy □ pyýada garawul;
2. Barlagçy □ atly aňtawçy;
3. İlçi □ maglumat agtarýan aňtawçy.

Bularyň ählisi biri-birine bagly bolupdyr. İlçi, köplenç, derwüş ýa-da täjir sypatynda gezip içalyçylyk, habar-maglumat aňtawçylygyny ýerine ýetiripdir. Ol agtaryp tapan maglumatlaryny harby atly aňtawçylyk gullugyna ýetiripdir. Barlagçy bolsa, öz gezeginde bu maglumatlary haýsy-da bolsa bir geçelgede gizlenip duran pyýada aňtawça (sakça) beripdir(28).

Türkmen aňtawçylary birinji jahan urşy döwründe rus harby adamlaryny haýran galdyrypdyrlar. Ýagny 1914-17-nji ýyllarda Russiya imperiýasynyň tarapynda söweşen teke atly polky frontda uly gahrymançylyk we ýokary harby ussatlygyny görkezmegi başarıypdyr. 1914-nji ýylyň Sanjar aýyndaky »Petrograd kurýerinde» habarçy F. Kupçinskiý türkmen ýigitleri hakynda şeýle diýýär: »Tekeler öz ýanlary bilen ätiýaçlyk atlaryny haly çadyrlaryny getiripdirler. Olar birnäçe gezek söweşe gatnaşan bolsalar-da, edil toýa gelen ýaly ruhubelent, şadyýan hem keýpihondylar. Bular, esasan, at üstünde gezip, aňtawçylyk bilen hem meşgullanýardylar. Olaryň bu işi ýerine ýetirişi hemişelik (regulýar) atly goşunyňkydan kem däldi. Aram-aram atlaryny taşlap pyýada ýoreýärdiler.

Olaryň duçmanyň tylyna aralaşyp, möhüm maglumatlar getirýän wagtlary az däldi»(29).

Ikinji jahan urşy döwründe hem ýüzlerce türkmen aňtawçylary dürli frontlarda söweşipdirler. Muňa mysal edip, belli türkmen aňtawçysy Gurban Durdyny, Aga Berdiýewi ýatlamak bolar. 1941-nji ýylyň Gorkut aýynyň 26-synda serfant Gurban Durda ýanyna iki sany esger alyp aňtawçylyga gitmelidigi hakynda buýruk berilýär. Olar Prut derýasyndan geçip, bir gün diýen ýaly faşist goşunlarynyň ýerleşyän ýerinde bolýarlar. Aňtawçy topar duşmanyň güýjini anyklap, ot açыş nokatlaryny karta geçirenden soňra yzyna dolanýar. Olar yzyna gaýdyp gelýärkäler, duşmanyň kiçiräk goşun bölümine pete-pete gelip, söweşmeli bolýarlar. Faşistler san taýdan köplük bolsalar-da, türkmen aňtawçylary bu çaknyşykda üstün çykýar. Gurban Durdy faşist esgerleriniň we ofiserleriniň köpüsini ýok edip, diri galanlaryny ýesir alýar. Gorkut aýynyň 27-sinde bolsa aňtawçy gahrymanymyz duşmanyň iki sany ot açыş nokadyny ýok edip, goşunyň öñe gitmegini gazanýar. Gurban Durdy üç ýerinden agyr ýaralansa-da, söweşmegini dowam etdirýär. Diňe dördünji alan ýarasý sebäpli, ol söweş meýdanyny taşlamaly bolýar. SSR Soýuzynyň Ýokary Sowetiniň Prezidiumy görkezen gahrymançylygy üçin Gurban Durda Sowet SoýuzynyB Gahrymany diýen belent ady dakýar. Türkmen söweşijisiniň nemes-faşistik basybalyjylaryna garşıy gahrymanlarça söweşip, Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen

belent ady ilkinjileriň hatarynda alandygyny-da aýratyn bellemek gerek(30).

Şeýlelikde, gadymy döwürde hem-de orta asyrlarda ýaşan türkmenleriň aňtawçylyk ulgamynyň ýola goýluşynyň şol döwrüň ýewropa halklarynyňkydan has kämil bolandygyny aýtmak bolar. Has dogrusy, Ýewropada aňtawçylyk gullugynda XVI – XVII asyrlarda, ýagny Ýewropanyň harby serkerdeleri (strategleri) Aziáa halklarynyň harby tejribelerini öwrenenden soňra yzygiderli peýdalanylý başlapdyrlar.

■ Edebiyatlar

1. Sun U. Synszy »Söweş sungaty» (b.e.őn VI asyr).
2. Gundogdyýew O. A. Geroiçeskiye eposy o woýennoý istorii turkmen //Türkmen arhiwi/ – Aşgabat, 1996.-No1-2.-S.66.
3. Sit. Po: Kowalewskaýa W. B. Kawkaz i alany. Weka i narody. -M., 1984.-S.74.
4. Mubaraksah Ş. Abad al-harb wa-ş-şudjaat (Prawila wedeniýa woýny i muñestwo) Per. s per. Df. Nadfmutdinoy i S. Şuhomorowa. -Duşanbe, 1997. -S. 178-180.
5. Babur-name /Per. M. Sale. -Taškent, 1958.-257.
6. Şol ýerde – sah.368.
7. Raşid-ad-Din Fazlallah. Oguzname/Per. R.M. Şukýurowoý. -M., 1991.-S.57
8. Şol ýerde -S.46.
9. Sun U. Sunszy (Iskusstwo woýny). -<http://lib.ru/POECHIN/suntzur.txt>.-S.24.
10. Şol ýerde – S.25.
11. Şol ýerde – S.25.
12. Gorbylyew A. Neizwestnoýe nin-dzýusu. WIK „Put Meça“: Ýaponiýa-razwedka i nindzýusu.-S.4-5.
13. Stawiskiy B. Ya. Meñdu Pamirom i Kaspiýem (Srednýaýa Aziáa w drewnosti).-M., 1966.-S.99.
14. Şol ýerde – S.25.
15. Kşibekow D. Koçewoýe obşestwo: genezis, razvitiýe, upadok.-Alma-Ata, 1984.-S.58.
16. Frontin Sekst Ýuliý. Strategemy (Woýennyýe hitrosti).-

- Kniga I. Ə x Legio. Boýewaýa tehnika drewnosti. -Biblioteka. Perwoistçniki.-S.2.
17. Mawrikiý. Taktika i strategiýa/Per. s lat. Kapitana Sabysewa.-SPb, 1903.-x Legio. 1.5.-Desýatyý legion. Boýewaýa tehnika drewnosti. -Biblioteka. Perwoistçniki.-Kniga wtoraya. Ob uprawlenii konniseý.-S.1.
18. Mammedýazow B. Turkmenskiý geroiçeskiý epos »Gýorogly».-Aşhabad, 1992.-S.156.
19. Nizam al-Mulk. Siýasat-name (Kniga ob uprawlenii gosudarstwom)/Per. B. N. Zahodera. -Duşanbe, 1998.-.73.
20. Şol ýerde – sah.89.
21. Mahmudow Ýa. M. Wzaimootnoşeniýa gosudarstw Akkoýunlu i Sefewidow s zapadnoýewropeýskimi stranami (II pol. XV – naçalo XVII weka). -Baku, 1991.-S.24; Gundogdyýew O.A. Iz istorii turkmenskoý diplomatií. -Aşgabat, 2003,-S.114.
22. Smirnow W. Ýe., Nedweskiý A. G.Mamlýuki – besstraşnyýe woyny i razwedçiki Ýegipta//fiwaýa istoriya Wostoka: Sbornik.-M., 1998.-S.225.
23. Şol ýerde – sah.256.
24. Sun U. Ukaz. rab.-S.25.
25. Smirnow W. Ýe., Nedweskiý A. G. Ukaz. rab.-S.256.
26. Belýaýew W.F. Eneý – Taktik – perwyý woýennyý teoretik antiçnosti. -x Legio. 1.5.-Desýatyý legion. Boýewaýa tehnika drewnosti. -Biblioteka. Perwoistçniki. -S.6
27. Smirnow W. Ýe. Nedweskiý A. G. Ukaz. rab.-S.257.
28. Botýakow Ýu. M. Alaman. Sosialno-ekonomiçeskiýe aspekty instituta nabega u turkmen (seredina XIX-perwaýa polowina XX wek). -SPb, 2002.-S.166-167.
29. Gundogdyýew O.A., Annaorazow Df. Slawa i tragediya. Sudba Tekinskogo konnogo polka (1914-1918). -Aşhabad» 1992.S.19.
30. Istorija Turkmenskoý SSR.-Aşhabad, 1955.-T.II.-S.567-568.

Öwez GÜNDÖGDYÝEW. Taryhy makalalar